

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

**XIX. mendean Harizmendiren
Ama Virginaren Hirur Officioac-en ale ezagun
bakarrari falta zitzaizkion orriak osatu zituen
esku ezezagunaz**

*In search of the identity of the hand that completed
the missing pages of the only known copy
of The three offices of the Virgin by Harizmendi*

Jabier Etxagibel

Monumenta Linguae Vasconum

Abstract

In the XVIIIth century the Basque priest Harizmendi published a prayer book dedicated to the Virgin Mary called Ama Virginaren Hirur Officioac. In the XIXth century the only known copy of that book, of which some pages were missing, was purchased by the prince Louis Loucien Bonaparte. In 1901 the Basque scholar J. Vinson prepared an edition of Harizmendi's book using Bonaparte's copy and a entire handwritten copy of the book that he had found. When the edition was about to be printed, he had news of another copy found in the Bodleian Library of Oxford. Having compared his reconstructed text with that of the original copy he found some pages did not match those of the original, that is to say they were written by a second hand that until now remains unknown. As it would appear nobody has tried to unravel this enigma, our intention in this paper is to throw some light on the identity of this mystery second author.

Keywords: *Harizmendi, Ama Virginaren Hirur Officioac, copyst.*

Laburpena

1901.ean J. Vinsonek C. Harizmendik XVII. mendean idatzitako Ama Virginaren Hirur Officioac liburuaren berrargitalpena prestatu zuen. Horretarako, artean ezagutzen zen jatorrizko ale bakarra —L. L. Bonaparteren ondarekoa— erabili zuen. Alabaina, ale hori ez zen osoa, eta faltatzen zitzaizkion orriak osatzearen utzi bide zioten eskuizkribatutako kopia batez baliatu zen. Testua inprentan argitaratzearen zenean, S. Dogsonen Oxfordeko Bodleian liburutegian gordetzen zen ale oso baten berri eman zion. Berak prestatutako testua Bodleian liburutegiarekin erkatu zuenean konturatu

zen berreraikitako orri zenbait, edukiz eta hizkeraz, Harizmendiren testuari ez zegozkiola, hots, kopiagile ezezagun batek berreraikitakoak bide zirela. Kopiagilearen auzia aztertzeke dago oraindik, eta hauxe izan da ikerlan honen helburua, testua arakatuz kopiagile ezezagunaren gainean zer edo zer argitzea, alegia.

Hitz gakoak: *Harizmendi, Ama Virginaren Hirur Officioac, kopiagilea.*

1. Sarrera¹

Officium Beatae Mariae Virginis liburua (aurrerantzean *Officium*), hots, Birjinaren debozioari eskainitako eskuliburua, XIV. mendean ia guztiz hedatua zen Europan, eta Trentoko kontzilioaren ondorioz 1568an Pio V.a Aita sainduak erreformatu zuen. Eskuliburua Birjinaren liturgia urtaroei dagozkien hiru ofiziotan banatzen da: «à Purificatione vsque ad Aduentum», «in Aduentu» eta «post Aduentum vsque ad Purificationem». Orenen arabera, hots,— «ad Matutinum», «ad Laudes», «ad Primam», «ad Tertiam», «ad Sextam», «ad Nonam», «ad Vesperas» eta «ad Completorium»— otoitzen edukia desberdina izan daiteke, baina hiru ofizioetan aldaezinak dirau oren bakoitzeko salmoak dira. XVII. mendean Frantzian delako *Officium*-en irakurketak fededun laikoen kongregazioetan oso hedatua zen, D. Julia-k adierazten duenez:

En el siglo XVII, las compañías en las que se agrupaban los círculos devotos de la élite practicaban la lectura colectiva: en sus primeras reuniones, los miembros de la Compañía del Santo sacramento (que en su mayoría estaba formada por funcionarios regios) tomaron la costumbre de leer pasajes de la *Imitación de Cristo* o del *Combate espiritual* del teatino Lorenzo Scupoli [...] A nivel más modesto, las cofradías de penitentes, del Santísimo Sacramento o de la Santísima Virgen de los centros urbanos disponían cada uno de su libro de Oficios, regularmente reeditado: *Office de la Glorieuse Vierge Marie*, destinado a la «compañía de seglares penitentes», *Heures de pénitents* [...] (Julia 2000: 400-401).

Ematen du *Officium*-en edizioak erabiltzaileen heziketa mailen arabekoak zirela, zeren eta hiru mota nagusi aurkitzen baitira:

- Latinez idatzitakoak frantses azalpen batzuekin. Mota honen adibidea da 1646ko J. Didier-en *L'Office de la Glorieuse Vierge Marie pour dire és Compagnies des Seculiers Penitens d'un que d'autre sexe du Royaume de France* edizioa.
- Latinezko testuaz gain frantsesezkoa ere bazituztenak:
- hitzez hitzeko itzulpenak; esate baterako, Dumont-en *L'Office de l'Eglise en latin et en français contenant L'Office de la Vierge* liburuaren 19. edizioa, 1666koa.
- hitzez hitzeko itzulpenaz gain «en vers»-ekoa ere bazituztenak; adibidez, P. Corneille-ren *L'Office de la Sainte Vierge traduit en françois, tant en vers qu'en prose* eskuliburua, 1670ekoa.

¹ Blanca Urgellek ikasgai bat baino gehiagotan berebiziko irakasle izan nuen Joakin Gorrotxategiren omenaldian lan hau idazteko bultzatu ninduen. Eskerrak berari ere emandako aholku eta iradokitako zuzenketengatik.

— Soilik frantses testua zutenak; esateko, J. Desmarest-ek 1647an argitaratu zuen *L'Office de la vierge Marie mis en vers avec plusieurs autres prières*.

Garbi dago irakurle askori hitzez hitzeko itzulpenak hertsiegi edo zurruneziak gertatzen zitzaizkiela eta «en vers» prestaturikoak baimendu ziren «Office»-ak erakargarriagoak egiteko.²

Iparraldera ere holako joerak heldu ziren. Esaterako, 1636an Etxeberriek *Eliçara erabiltceco liburua*-ren bigarren partean *Orenetaco othoitçac* atalari dagozkion salmoak eta *Çazpi Salmuac* atal osoa bertsotan jarri zituen, besteak beste, eta aurreko urtean Haranburuk *Debocino escurra*-n *Çazpi Salmo Penitenciazcoac euscaraz* bildu zituen. Hala ere, badirudi Etxeberri eta Haranbururen sormenezko idazlanek euskaraz idatziaz izateagatik zenbait arbuipen jasan zutela (Oyharçabal 2001: 16-25). Ondorioz gertatu zen de Reuil, de Montaigne eta Fouquet apezpikuen agintaldietan liburu horiek ez berrarargitaratzea. Berriz, 1643an Iean d'Olce Baionako apezpikuaren izendatzearekin herri xumeak Elizaren irakaskuntzak errazago ulertzeko-edo, euskarazko itzulpenekiko jarrera malguago bihurtu bide zen. Hala, d'Olce-ren agintaldi luzean (1645-1681) Etxeberriren eta Haranbururen lanen berrargitalpenez gain³ —eta Elizaren onarpenarekin— prosaz eta bertsoz itzulitako debozio eskuliburu berrien ekoizpenari baimena eman zitzaion, eta hor sar daiteke kronologikoki Haranbururen *Debocinoa*-ren bigarren edizioa, orduko hartan bertsotan jarri *Çazpi Salmo Penitenciazcoac*-ekin eta Oihenartek goratu (1665: 35), Harizmendik itzulitako *Officioac* eta berak moldaturiko Haranbururen *Debocinoa*-ren hirugarren edizioa, eta Argainaratzaren *Deboten breuiarioa*.

Testuinguru horretan burutu zuen Christobal Harizmendik 1660an *Ama Virginnaren hirur officioac* itzulpena (aurrerantzean *Officioac*). Autoreari buruz zertzelada gutxi ezagutzen ditugu. Idatzi zuen obra bakar honetan De Moleris eta Hariztegui eliz onesleek «Saraco iaun Vicarioa eta predicaria» bezala aurkezten dute. Tamalez, xvii. mendeko Sarako eliz agirietan badira hutsuneak: izenpeturik gordetzen diren 1609-1624 eta 1658-1697 tartekoetan ez da agertzen haren izena eta 1653-1670 tartekoak sinadura gabe dira; egia da Senpereko 1615eko bi eliz agiritan Harizmendik delako bat agertzen dela, baina ez dago egiaztatzerik bera izan zenik (Etxagibel 2015: 11). J. Vinsonen (1901: xiii) Harizmendiren idazkeran oinarrituta, Axular bezala mugako herriren batekoa zela iradoki zuen. Bestalde, J. M. Barandiaranek Sarako etxe bateko atarian «Maria. 1660. IHS. Mendiondoco Seme C. Harizmendi Ape-

² Horren harira esanguratsua da 1647ko J. Desmarest-en edizioan Erregina erregeordeari egindako eskaintzan autoreak adierazi ziona: «Madame vne honte & vn deffaut considerable à nostre siecle [...] que les loüanges du Createur fussent si negligées, que les Dames n'eussent dans leurs liures de Prieres que de traductions, rudes & obscures plus capables de rebuter la deuotion que de la satisfaire» (etzana gurea da), eta Teologian doktoreak ziren L'Éscuyer eta Mayre-ren eliza-onarpenean Desmarest-en lana goratu zen: «Nous les iugeons (les vers) plustost tres-vtile au salut des ames, & tres-propre pour leur faire pratiquer avec plus de suauité les exercices de la Deuotion, dont le goust, est par fois attiedy en elles». Orobat ikusten da Corneilleren edizioan Gobillon eliza oneslearen aprobazioan: «l'ay leu la traduction de l'Office de la sainte Vierge, & c. avec la Paraphrase en vers, faite par Monsieur Corneille. C'est un ouvrage qui exprime les sens des Pséaumes & de prières de l'Eglise d'une manière si nette, si majestüeux, & si touchante en meme temps, [...] qu'il excite la pieté dans le coeur par de saintes affections».

³ *Noelac*-en bigarren edizioa 1645ekoa da, *Eliçara*-ren bigarren edizioa 1663koa, *Manual*-ena 1669koa eta Haranbururen *Debocinoa*-ren bigarrena 1642 ingurukoa.

zac» idazkuna aurkitzen zela (dela?) aipatu zuen (Etxagibel 2015: 16); beraz, baliteke idazkun hori gure idazleari egokitu izana eta Sarako Mendiondoko auzoan edo Mendiondo herrian jaio izana. *Officioac* itzulpenaz gain, 1635eko Haranbururen *Debocino escuarra*-n autorearen laudorioan 6/7 neurriko olerki bat idatzi zuen eta, gora-zeago aipatu dugunez, hirurogeiko hamarkadan —*Officioac* argitaratu ondoren, hain zuzen— Haranbururen *Debocino*-ren 3. edizioa moldatu zuen, bere hitzetan irakurleei «arrimu hobean» heltzeko.

Officium-en edizioekin erkatuta Harizmendirenak formatua desberdina du; izan ere, latinezko hiru ofizioak nolabait batean bilduak dira, hau da, oren bakoitzean hiru ofizioetarako aldaezinak diren *Psalmu*-ei ofizio bakoitzak berezkoak dituen «antiphona», «lectio», etab. eransten zaizkie,⁴ agian argitalpenaren kostua murrizteko. Hortik, 1645ean Moretik argitaratutako *Officium Beatae Mariae Virginis* liburuan *Officium* horiek 228 orrialde betetzen zuten bitartean, Harizmendiren *Officioac* guztira 183 orritan biltzen da.

Harizmendiren bertsogintzan Haranburuk *Debocino escuarra*-ren bigarren edizioan 8/7 neurriko bertsotan jarritako *Çazpi Salmo Penitenciazcoac*-en ereduaren zantzuak dira.⁵ Ez dakigu eskuliburuak arrakasta izan zuen, baina XIX. mendera arte nolabait desagertu egin zen. Mende horretan L. L. Bonaparte printzea ordura arte ezagututako ale bakar eta zatikazkoaren jabe egin zen. Geroztik, J. Vinsonek 1901ean berak prestatutako edizioa argitaratu zuen. Horretarako, Bonaparteren aleaz eta eskuratu zuen *Officioac*-en eskuizkribaturiko kopia batez baliatu zen. Edizioaren «Avertissement»-ean (viii, ix) honela deskribatu zuen kopia:

Si je n'avais eu, sous les yeux, pour la présente réimpression, que l'exemplaire ci-dessus décrit, je n'aurais pu reproduire l'*Office de la Vierge* dans son intégrité; mais heureusement les p. 71-72, 143-144, 169-170, 177-178 et la moitié des p. 145-146 ont été conservées dans la copie manuscrite dont j'ai parlé. Copie manuscrite faite il y a cinquante années, probablement sur l'exemplaire même qui est devenu depuis le propriété du prince Bonaparte» [...] La copie manuscrite, qui date environ demi-siècle a été faite avec beaucoup de soin sur un petit cahier cartonné; mais le copiste qui se préoccupait surtout de la langue ne s'est pas attaché à obtenir une reproduction aussi exacte et aussi minutieuse que les bibliographes l'auraient désiré.

Baina, berregindako edizioa argitaratzeaz zenean S. Dogson-ek Oxford-eko Bodleian liburutegian gordetzen zen ale oso baten berri eman zion. Horren ondorioz, jatorrizkoa berak prestatutakoarekin erkatu zuenean zenbait orri, bai edukiaz bai hizkeraz, ezberdinak zirela konturatu zen, «Appendice»-n (114) adierazi zuenez:

J'ai fait prendre une copie minutieusement exacte des pages qui manquaient à l'exemplaire du prince Bonaparte; elles seront fidèlement réimprimées ci-après. A ma

⁴ Adibidez, *Sexta* orenari dagokion ordena ondokoa da: / Aue Maria / Iainco Iauna / Memento. *Priman*: 1. *Offic.* çure vrrin; 2. *Offic.* O Maria; 3. *Offic.* Moysec / Ad te Dñe. *Sal.* 122. / Nisi quia Dñs. *Sal.* 123. / Qui confidunt. *Sal.* 124. / 1. *Offic.* *Aña.* In odorem / 2. *Offic.* *Aña.* Ne timeo / 3. *Offic.* *Aña.* Rubum / 1. 3. *Offic.* *Cap.* *Eccles.* 24 / 2. *Offic.* *Cap.* *Luc.* I. / 1. *Offic.* *Othoitça.* Concede misericors Deus / 2. *Offic.* *Othoitça.* Deus qui de beatae / 3. *Offic.* *Othoitça.* (*Off* 132-139).

⁵ Cf. bestela «De Profundis» 129. salmoaren hirugarren ahapaldian: *Ene vicitçe gaixtora, / Beguiratcen baduçü: / Iauna çure aitcinean / Ceren duquet esporçu* (*Off* 169) eta Haranbururen *Ecen ene beccatura / Beguiratcen baduçü / Nola flaco creatura / Ceren duquet esporçu* (1690: 219).

grand surprise, le texte des pp. 71-72, 143-144, 145-146 (partie inferieure), 169-170, 177-178 est tout à fait différent de celui que portait la copie manuscrite qui on'avait servi de prototype;⁵ il est probable que cette copie avais été faite sur un exemplaire ingénieusement complété à la main par un amateur lettré et studieux; le style de ces compléments supposés est en effet plus moderne que celui de Harizmendi, et il est entaché de bas-navarrisme,⁶ si cette expression m'est permise.

Alabaina, liburuaren historia ez da hor bukatzen. Aurten, P. Salaberri Muñoak (<www.booktegi.eus>) «Bibliothèque Nationale de France»-n gordetzen den beste ale baten bertsio digitalizatua gure eskura jarri du.

2. Ikerlanaren helburua

Guk dakigularik, kopiagile ezezagunak berregindako orriek aztertzeke diraute. Eta gure asmoa izan da orri horietako testuak arakatzea ea kopiagilearen nortasunaz ezer argi dezakegun.

3. Metodologia

Gure ikerketa baino lehen badira euskal filologian egiletasunaren gainean aurreko ikerlanak. Lakarrak 1596an argitaratutako eta egile ezezaguneko *Refranes y Sentencias* liburuaren gaineko ikerketa eta edizioan literatur soziologia, realia eta batez ere hizkuntza azterketa baliatu zituen ustezko egilearen hizkera ondorioztatzeko (1996: 136-146). Mujikak (2010) *Birjina edo Donceil Christaba* eskuizkribuari buruzko ikerketak eta edizio kritikoa burutu zituen; 1783an dataturiko eskuizkribuak lau liburukitan bildutako 1696 orri ditu, eta *Virginie, ou le vierge chrétienne. Histoire sicilienne, pour servir du modele aux filles qui aspirent à la perfection* izenburu luzeko liburuaren euskarazko itzulpena da. Mujika itzultzaile ezezagunari hurbiltzeko barne azterketaz, hots, hizkuntza azterketaz baliatzen da, aintzakotzat hartuta kanpoko: papera, artxiboa, etab. ez zaiola lagungarri. Padillak (2011) *Kadett eta Bettiriño* eskuizkribuaren gainean ikerketa eta edizio kritikoa prestatu zituen. Kasu honetan 1205 orrialdeko testuak ez du datarik eta egiletasun ezagunik gabekoa da. Alabaina, Padillak datazioa nolabait finkatzeko hizkuntzaz kanpoko eta barneko zertzeladak baliatzen ditu, hala nola paperaren ur marka eta Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-ri legozkiokeen zenbait lekukotasun eskuizkribuan agertzea. Bestalde, eskuizkribuaren historiari buruz ezagutzen diren datuez, batetik, eta hizkuntza azterketaz, bestetik, egilearen hizkerari eta haren nortasunari hurbiltzeko baliatzen da.

Gure abiapuntua desberdina da. Hasteko, daukagun informazio guztia bigarren eskukoa delako, Vinsonena alegia, izan ere ez dugu hark erabilitako eskuizkribuaren

⁶ Ematen du Vinsonen eskuizkribuen transkribapen lanaren ardura laguntzaileraren bati eman ohi ziola, esate baterako Pouvreuren *Imitacionea*-ren eskuizkribuko I eta III. liburukien kopiak Mlle Roger-ek eta Mlle Jeantet-ek egin zizkieten, hurrenez hurren, nahiz eta azkenean berak transkribapen akatsak zuzendu behar izan zituen (Satrustegi 1978: 19). *Officioac*-en kasuan ere badirudi transkribapena beste batek egin ziola, eta ikuskatu gabe argitararazi zuen. Horrek azalduko luke Bodleian liburutegiko alea aztertu arte zergatik ez zen konturatu jatorrizko aleari falta zitzaizkion orriak «entaché de bas-navarrisme» zirela.

nondik norakoa ezagutzen, ez dakigu jatorrizkoa ala baten batek egindako kopiaren kopia zen, eta datazioari dagokionez Vinsonen baieztapen soila dugu, hots 1850 ingurukoa izan litekeela, «environ demi-siecle» (cf. § 1). Beraz, kanpoko azterketarik ezean, ekiteko bide bakarra barne azterketa da: testuen azterketa formala, eta hizkuntza azterketa, hain zuzen. Azken hau nahiko mugatua, aintzakotzat hartuta kopiagileak berregindako testuek soilik zortzi orrialde eta erdi betetzen dituela, ez asko nonbait hizkuntza azterketa zehatzik egin ahal izateko.

Ikerketan Moretik 1645ean argitaratutako *Officium Beatae Mariae Virginis* latinezko testua, Harizmendiren *Ama Virginaren hirur officioac*-en Bibliotheque Nationale de France-k digitalizatutako alea gehi Vinsonen edizioa⁷ erabili ditugu. Kopiagileak berreraikitako testu bakoitzari legokiokeen latinezko bertsioa, Harizmendirena eta kopiagilearena —azken honena letra etzanez— hiru zutabeko tauletan bildu ditugu (cf. § 6).

3.1. Testuen azterketa formala

Testuen azterketa formaletik ondoko zertzeladak aipagarri dira:

- Kopiagileak testuak osatzeko ezinbestez latinezko *Officium* batera jo behar izan zuen (agian egunero erabiltzen zuenera). Izan ere, «Lectio iij» irakurketako «tu autem Dómine miserere nobis. R. Deo gratias» itzultzeko (cf. § 6. I) Harizmendik *Badariac, ó Iauna, çuc euçu gutçaz pietate. R. Iaincoari esquer* baliatu zuen. Kopiagileak, Harizmendiren itzulpena ezagutu gabe, haren hitzez hitzeko itzulpen bera eman zion; harrigarria, aintzakotzat hartuta euskal literaturan *badariac* soilik Etxeberri Ziburukoak eta Harizmendik erabili zutela (cf. *OEH*, s.v. *badarik*). Gertatu bide zena izango zen latinezko aurreko orrialdean ere, hots, «1. Lectio. In Omnibus. Eccl. 24» irakurketaren bukaeran lelo bera agertzen dela —«tu autem Dómine miserere nobis. R. Deo gratias» (*Officium* 1645: 17)— eta kopiagileak zeukan *Officioac*-en kopian Harizmendik hartarako emandako itzulpena kopiatu zuela, besterik ez.
- Harizmendik *Psalms* 127ko «Ecce sic benedicatur homo: qui timet Dóminum» eta «Benedicat tibi Dóminus ex Sion: & videas bona Ierúsalem» bertsetak bere itzulpenean bi ahapaldi desberdinetan eman zituen bitartean, kopiagileak biak batean bildu zituen (cf. § 6. II).
- Kopiagileak berezko trebezia erakusten du prosazko latin testu bat 8/7 neurriko lau lerroko bost ahapaldi bihurtzean (cf. § 6.V, 1-21).
- «De Profundis» salmoan (cf. § 6. IV) «iniquitates» hitzari legokiokeen ordaina *Qatequiei* da. Vinsonen edizioko «Corrigenda»-n bildu ez bada ere, inprenta huts bide da. *Iniquitate* mailegua Leizarragak (*Lu* XIII 27) eta Tartasek (*Onsa* 122) erabili zuten, besteak beste (cf. *OEH*, s.v. *inikitate*). Gure ustez, eskuiz-

⁷ Vinsonen edizioa 75 alekoa izan zen. Guk erabilitako 14. alearen bertsio digitalean (liburuklik.euskadi.eus) 10, 11, 56 eta 82 zenbakidun orrialdeak errepikatzen dira; berriz, 58, 84, 93 eta 94 zenbakikoak falta dira, eta azken bi hauek Bonaparteren alean falta ziren 177-178. orrialdeei dagozkie, hain zuzen. Ez dakigu akatsa digitalizazioan ala inprentan gertatu zen. Horregatik, Urquijo bildumaren 57.a eta Hordagok faksimilea argitaratzeko erabili zuen 30. alea ere baliatu ditugu.

kribuan agertzen zena *Iniquitateei* izan liteke (*Qatequi*-n *Iniquitate*-ren *qui* eta *te* silabak behintzat biltzen dira). Kontua da kopiagileari latinezko hitzarentzat ez zitzaiola beste ordainik bururatu⁸ eta *Iniquitateei çagozquenean* bertsoa nolabait ondu gabe utzi zuen 12 silaba izateagatik metrikak huts egiten ziolako.

3.2. Hizkuntza-azterketa

Grafiei dagokienez esan daiteke ez dela alderik Harizmendiren grafien eta kopiagileen artean. Ematen du kopiagilea Harizmendiren grafiei eusten saiatu zela. Hori garbi agertzen da herskari hasperenduna idazteko <cc> erabileran, izan ere garaiki-deak izan bide ziren Bonapartek bildutako eskuizkribuetan⁹ <kh> gehienetan, eta <kh> / <k> txandaketak noizean behin agertzen dira, baina behin ere ez <cc>: esaterako, Duvoisinin itzulpenetan: *khea*, *ikhusi*; *Hazparneko Doktrina*-n: *khentceco*, *likhiski*, *lekhu* / *leku*; *Ustaritzeko Doktrina*-n: *ikhusi*, *ekharri*, *aurkitu* / *aurkhitu*; Iribarnegarayren itzulpenetan: *sukhar* / *sukar*, *khusi* / *ikusgarri*; *Baigorriko Doktrina*-n: *ikhus* / *ikus*, *lekhu* / *leku*; etab.

Berriz, frikari bizkarkarirako <ç>a,o,u / <c>e, i eta afrikatu apikarirako <x> grafiak baliteke berezkoak izatea garaiko idazkietan arruntak izan ez arren batzutan agertzen direlako:

- <ç> / <z>a,o,u: oro har <z> grafia da nagusi, esateko Duvoisinin itzulpenetan eta *Ustaritzeko Doktrina*-n. Orobat *Baigorriko Doktrina*-n eta Iribarnegarayren itzulpenetan, nahiz eta bietan txandaketan ere agertzen dira: *beçala* / *bezala*, *zure* / *çure* eta *içorra* / *izorra*, hurrenez hurren. Ordea, *Hazparneko Doktrina*-n orokorrean <ç> agertzen da: *goçatu*, *çorrac*, eta kasu batzuetan txandaketak ere: *içan* / *izan*. Kopiagilearen testuetan ere holako txandaketa bat agertzen da: *vrrin goçoa* (cf. § 6. I, 22) / *vrrin gozoa* (cf. § 6. II, 33).
- <c> / <z>e, i: idazleek nagusiki <c> erabili zuten, nahiz eta kasu batzuetan <z> ere: Duvoisinin itzulpenetan *cer*, *baicen*, bai eta txandaketak ere: *guciei* / *guziei*, *ciphuko* / *ziphu*; *Hazparneko Doktrina*-n: *cer*, *bici*, *cerüetaat*; *Ustaritzeko*-koan: *cein* / *zein*, *bereciki* / *bereziki*; *Baigorriko*-an: *cehatuz*, *guthicia*. Berriz, Iribarnegarayren itzulpenetan <z> da nagusi, baina noizean behin <c>-z ere baliatu zen: *ezen* / *ecen*, *certaz*.
- <x> / <ts>: oro har idazleak afrikatu apikarirako <ts>-z baliatu ziren, baina batzuetan <x>-z txandaketan: esateko, Duvoisinin itzulpenetan: *sinhex*, *ebaxiko*, *ixasorat* / *itsasoran*; *Ustaritzeko Doktrina*-n: *exaiac* / *etsaietatik*, *hux* / *huts*, *Baigorriko*-an: *sinhetsi* / *sinhexi*, *etsayain* / *exai*, Iribarnegarayren itzulpenetan: *exaiak* / *etsaia*, *axein* / *atseinetan*.

Hizkuntz ezaugarriak hiru motakoak dira:

⁸ Haranburuk *faltac* (*Deb* 1635: 347) eta *bekhatura* (*Deb* 1690: 219) baliatu zituen, eta Etxeberrik ere *bekhatura* (*Eliç* 339).

⁹ Atal honetako grafiak *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, *Lapurtera-2* (Pagola 1994a: 461-517), eta *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, *Mendebaldeko behe-nafarrera* (Pagola 1994b: 249-283) liburuetatik atereak dira.

3.2.1. *Harizmendiren eta kopiagilearen testuetan Iparraldean ohikoak direnak*

Ezaugarria	Harizmendiren testuetan	Kopiagilearen testuetan
Hasperena	<i>herstura</i> (IV, 8), <i>saihexean</i> (II, 14), <i>mahax</i> (II, 13), <i>bilba</i> (IV, 42)	<i>hartacotz</i> (IV, 17), <i>oihua</i> (IV, 6), <i>çuhaitz</i> (II, 15), <i>ilhumbetic</i> (IV, 34)
Herskari hasperendunak [kh]: <cc> [th]: <th>	<i>iccus</i> (II, 26), <i>beccataria</i> (IV, 28) <i>botherexu</i> (II, 6- 21), <i>baithan</i> (IV, 25)	<i>iccusico</i> (II, 17), <i>eccarri</i> (V, 31) <i>otthoitça</i> (IV, 2), <i>athea</i> (V, 29)
Ozen ondoko frikaria Ablatibo plurala: <i>-taric</i> Bizidun leku-kasuak: <i>baita-</i>	<i>dabilçan</i> (II, 6), <i>esporçu</i> (IV, 14-20) <i>Completetaric</i> (V, 36) <i>çure baithan</i> (IV, 25)	<i>ençun</i> (IV, 5), <i>Iaunçat</i> (IV, 22) <i>beheretaric</i> (IV, 4) <i>çu baithan</i> (IV, 19), <i>Iauna</i> <i>baithan</i> (IV, 27) <i>bethicotz</i> (IV, 20)
Adlatibo destinatiboa: <i>-kotch</i> <i>ene</i> posesiboa <i>egon</i> -en Nor Nori Aditzoinaren erabilera <i>-en n-z</i> amaitutako partizipioen geroaldian * <i>edun</i> -en adizkiak: <i>-u-</i> Muga adlatiboa denborazko per- pausetan	<i>seculacotz</i> (I, 1) (II, 47), (IV, 3-6) <i>badagotçu</i> (I, 32), <i>nagotçu</i> (IV, 4) <i>iccus</i> (II, 26)	(IV, 6-10-18) <i>dagoco</i> (IV, 25) <i>benedica</i> (II, 21), <i>beha</i> (IV, 12) <i>ianen</i> (II, 8), <i>içanen</i> (II, 9)
	<i>iraunen</i> (IV, 26) <i>baduçu</i> (IV, 12), <i>duquet</i> (IV, 14) <i>diteino</i> (IV, 24)	<i>du</i> (IV, 16-18), <i>ditut</i> (IV, 40). <i>çareno</i> (II, 24)

3.2.2. *Elkarrengandik bereizten dituztenak*

Ezaugarria	Harizmendiren testuetan	Kopiagilearen testuetan
Linschmann-Aresti legea <i>e- / i-</i> partizipioa <i>izan</i> -en Nor adizkiak <i>izan</i> -en Nor Nori adizkiak * <i>eradun</i> -en Nor Nori Nork adiz- kiak Lexiko aldaerak	<i>ceure oneguiatz baduçu salbatuco</i> (IV, 33), <i>emaçu ceure gracia</i> (V, 21) <i>ibili</i> (IV, 43) <i>çaren</i> (II, 33) <i>çaitçan</i> (II, 23), <i>natçaiçu</i> (IV, 17), <i>çaitçun</i> (IV, 27), <i>çaica</i> (V, 16) <i>darocu</i> (II, 42), <i>darot</i> (IV, 19)	<i>Noiz ere çure eguilea çuc eguin</i> <i>baitcinuen</i> (V, 12-13) <i>ebili</i> (IV, 43) <i>çira</i> (II, 9) <i>çautçu</i> (II, 12), <i>çaucu</i> (IV, 29)
	<i>darotçut</i> (IV, 3), <i>baina darotçula</i> (V, 18) <i>belarria</i> (IV, 7)	

Esan daiteke *belarria* ustekabekoa dela. xvi. mendez geroztik Iparraldeko testuetan *beharria* erabili da. *OEH*-n (s.v. *belarri*) *belarria* aldaera oro har Hegoaldekotzat hartzen da, salbuespen bakarra Lapurdiko kostaldeko hizkera izanik. Jakina, eskuizkribuaren transkribapenaren hutsa izan liteke, edo inprentakoa. Linschmann-Aresti legea betetzeari dagokionez, kopiagilea posesibo arruntaz baliatu zen espero zen bezala.¹⁰

¹⁰ xvii. mendean lapurtar idazle batzuk Linschmann-Aresti legea ez betetzen hasi ziren: esateko Harizmendiren eta Argainaratzen idazkietan horrelako adibide asko agertzen dira, eta D'Urtek soilik bi aldiz bete zuen. Hortik aurrera Iparraldean posesibo arrunta eta indartuaren arteko banaketan lehengoaren alde egin bide zuten (Sarasola 1979: 437-438).

Gainerakoak, hots, *cira*, *ebili*, *çaucu*, *çautçu* eta *datçut* Harizmendiren kostako lapurteratik ekialderagoxe den hizkera batekoak ziren ondoren azaltzen denez.¹¹

Hasteko, guztiak Joannes Oxalde¹² bertsolari behenafarraren (Bidarrai, 1814-1897) kopletan agertzen dira (cf. *Euskal Klasikoen Corpusa*): *datzut* («Beranteko urrikiak»), *zauku* («Amodioa zer den»), *zira*, *ebilten*,¹³ *zautzu* («Agur adiskidia, Jinkoak egun hun»). Baina Oxalderenak ez dira lekukotasun bakarrak:

—*datçut*

Caminoren arabera (2008: 137) dagoeneko XVIII. mendean behenafarrerazko idazkietan **eradun*-en forma klasikoetako *-era-* gabeko adizkiak erabiltzen hasi ziren; esateko, Laneufville-ren katiximan *daucogu* ‘diogu’, *baitaut* ‘baitit’, eta XIX. mendean *-era-* guztiz desagertzen da, esateko *Donamartiriko katixima*-n: *dauzkitzut* ‘dizkizut’, *datzula* ‘didazula’, *dauku* ‘digu’.

Berrikuntza honen gunea zein izan zen ez dago argi, beste hizkera batzuetara ere hedatua baitzen Bonaparte ondareko eskuizkribuetan erakusten denez:

Euskalkia	dar-	dau-	da-	dai / dei-
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin)		<i>Eskeintzen dauzkitzut</i> (Kon Aih) <i>emain dautazula</i> (Kon Aih)	<i>barkhatuko dazkitzula</i> (Kon Aih)	
<i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche)	<i>Esquaitzen darozkitzut</i> (Con S)	<i>emanen dautazula</i> (Con S)	<i>barkhatuko dazkitzula</i> (Con S)	
1.2. Literarioa <i>Apokalipsia 2</i> (Duvoisin)	<i>kenduko darotzut</i> (II 5) <i>emanen darotzut</i> (II 10)			
1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin/ Ezezaguna)		<i>emaen dautazula</i> (Kon Arr)	<i>Eskeintzen dazkitzut</i> (Kon Arr) <i>barkhatuko dazkitzula</i> (Kon Arr)	

¹¹ Hizkuntz ezaugarri horien eremuak aztertzeke R. M. Pagola buru duen *Tesitek* taldeak digitalizatutako Bonaparte ondareko eskuizkribuak baliatu ditugu.

¹² Oxalderen «Canta Berriac» Bonaparteren mendebaleko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkiaren eskuizkribuen artean sailkatuta dago.

¹³ 1890ean ondutako *Agur adiskidia, Jinkoak egun hun* olerkian behenafarreraz eta zubererazko ahapaldiak txandakatzen dira, eta *ebilten* zubereraz idatzitako *Egun oroz nitzozi hüilantik ebilten* ahapaldian agertzen da, hain zuzen. Bestalde, berezkoa ez bide zitzaion *ibili* aldaera ere erabili zuen: *zen ibili* («Carnot Presidentaren heriotzea»), *ezbazira ibiltzen* («Beskoitzeko Pestetan»), horren arrazoia haren bertso hizkeran Ademak ahal izan zuen eraginean zetzake; izan ere, 1867ko Lore jokoetan sariztatutako *Xuriko* olerkia Ademak Oxalderi orraztatu zion (Charritton 1990: 35-37).

Euskalkia	daro-	dau-	da-	dai / dei-
2.Mendebaldeko Behenafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i>		<i>manatzen daucute</i> (Dot 3 Hz 21.G) <i>Eskaintzen daukitzut</i> (Kon U)	<i>barkhatu dazkiaatzula</i> (Kon U) <i>emain daztazula</i> (Kon U)	
2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina</i>		<i>eskaintcen daukitzut</i> (Con Bai)	<i>eman daazula</i> (Con Bai) <i>barkhatuco dazki-daazula</i> (Con Bai)	
<i>Apokalipsia</i> (Iribarnegaray)		<i>emain dautzut</i> (II 10) <i>behar daukitzut</i> (II 14)		
<i>San Mateo Ebanjelia</i> (Iribarnegaray)			<i>galdeiten daazu</i> (XIX 17)	
3.Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikoa <i>Urketako Doktrina</i> (Noele)		<i>emaan dautazula</i> (Con Ur) <i>Eskentzen daukitzut</i> (Con Ur)	<i>barkhatuko dazki-datzula</i> (Con Ur)	<i>bihurtzen daizkitzut</i> (Of Ur) <i>ofritzen daitzut</i> (Of Ur)
3.2. Garazi-Amikuzekoa <i>Amikuze-Donapaleuko Doktrina</i> (Cazenave)		<i>Ofeitzen daukitzut</i> (Kont A D)	<i>barkhatuko dazkiaatzula</i> (Kont A D) <i>emain datazula</i> (Kont AD)	
<i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe)		<i>Ofreitzen taoutzut</i> (Count Br) <i>barkatuco daouztatzula</i> (Count Br) <i>emaen daoutazula</i> (Count Br)		
<i>S. Mateoren Ebanjelia</i> (Cazenave)		<i>erten dautzut</i> (XVI 18) <i>itzuliko dautzkitzut</i> (XVIII 26)		

Euskalkia	daro-	dau-	da-	dai / dei-
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe)				<i>Eskentzen deitzüt</i> (Kont Ath) <i>Pharkatuko deiz-tatzüla</i> (Kont Ath) <i>emanen deitazüla</i> (Kont Ath)
<i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe)				<i>Eskentzen deitzut</i> (Kun Bx) <i>pharkatiiko deizta-tzula</i> (Kun Bx) <i>emanen deitazüla</i> (Kun Bx)
<i>Apokalipsia</i> (Inchauspe)				<i>eracouxiren deizut</i> (XVII 1) <i>erranen deizut</i> (XVII 7)
5. Iparraldeko Goi Nafarrera 5. 1. Baztangoa <i>Elizondoko Doktrina-1</i> (Echenique)			<i>ofrezitzen dazquitzut</i> (Act Bz) <i>barcatuco daztatzula</i> (Act Bz) <i>main datazula</i> (Act Bz)	
<i>Asuncion de la S. Virgen</i> (Goyeneche)			<i>erraten dacutela</i> (Maria I) <i>galde eguinen datazue</i> (Maria I) <i>galde eguiten dazuet</i> (Maria I)	

Horrenbestez, lapurteraz *daro-* / *dau-* / *da-*, eta behenafarreraz *dau-* / *da-* / *dai-* banaketak gertatzen ziren. Berriz, zubereraz forma bakarra *dei-* zen eta Baztango azpieuskalkian *da-*.

—*ebili*

Caminoren arabera (2008: 137-138) behenafarreraz XVIII. mendean hasitako *e-* > *i-* aditz aurrizkiaren bilakaera XIX. mendean gauzatua zen: *igorri* («Donamartiriko katixima»), Salaberryk itzultitako San Mateoren Ebangelioan: *ibiltzen*, *igortzen*, berriz Iribarnegarayk ebangelio beraren egindako itzulpenean: *eiltzera*, *eiltzen*, baina *igorten*. Bonaparte ondareko eskuizkribuetan *ebili* / *ibili* banaketa honela agertzen da:

Euskalkia	Ebili	ibili
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin) <i>Donibane-Lohitzuneko Doktrina</i> <i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche) 1.2. Literarioa <i>Apokalipsia 2</i> (Duvoisin) 1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin/ Ezezaguna)		<i>noikin ibili den</i> (<i>Kob Aih</i> 5. I) <i>norekin ibilli den</i> (<i>Kob DL</i> 5. I) <i>noikin ibili den</i> (<i>Conf S</i>) <i>ibiliko dira</i> (III 4), <i>ibiliko dira</i> (XXI 24) <i>noekin ibili den</i> (<i>Koo Arr</i> 5. I)
2. Mendebaldeko Behenafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i> 2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina</i> <i>Apokalipsia</i> (Iribarnegaray)	<i>nookin eili den</i> (<i>Coo Bai</i>) <i>eiliko dira</i> (III 4), <i>eiltzen ziren</i> (XXI 24)	<i>nookin ibili den</i> (<i>Coo Hz</i> 5. I) <i>noikin ibili den</i> (<i>Coe U</i> 5. Ih.)
3. Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikkoa <i>Beskoitzeko Doktrina</i> (Mendiboure) <i>Urketako Doktrina</i> (Noele) 3.2. Garazi-Amikuzekoa <i>Amikuze-Donapaleuko Doktrina</i> (Cazenave) <i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe) <i>Apokalipsia</i> (Cazenave)		<i>nookin iili den</i> (<i>Coo Bs</i> 5. I.) <i>nookin ibili den</i> (<i>Coo Ur</i> 5. I.) <i>noëkin ibili den</i> (<i>Koë AD</i> 4. I.) <i>noüekin ibili den</i> (<i>Coo B</i> 5. A.) <i>iiliko tuk</i> (III 4), <i>ibiliko tzu</i> (XXI 24)
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Apokalipsia</i> (Inchauspe)	<i>nureki ebili den</i> (<i>Kof Ath</i> 4. I) <i>nureki ebili den</i> (<i>Kof Bx</i> 5. I) <i>ebiliko dira</i> (III 4), <i>ebiliko dira</i> (XXI 24)	

Beraz, ematen du *ebili* zubereraz gain mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkiari zegokiola.

—*çautçu, çaucu*

Pikabeak (1993: 55-56) *zai-* / *zau-* Nor-Nori adizkiei buruz ondokoa adierazten du: behenafarreraz *zau-* iadanik Etxeparengandik erabiltzen zen. Lafitten ustez behenafarreraz *zai-* zen jatorrizko forma, baina *zaut*, *zauk*, etab. *daut*, *dauk*, etabarrekin analogiaz sortu ziren eta haien erabilera zenbait eremutara zabaldu zen. XIX. mendean *zau-* laguntzaileak lapurterara ere hedatu ziren bi arrazoirengatik: Lafittek aipatutako analogiaren indarrak, eta behenafarrerazko zenbait aditz laguntzailearen eraginez. Ondorioz, idazle lapurtar batzuk bereganatu zuten, esateko Duhaldeak eta Arbelbideak; berriz beste batzuk —Duvoisin, Elissamburu, Hiribarren, Joannategi eta Laphitz— *zai-* zaharrari atxikitu zitzaizkion. Bonaparte ondareko eskuizkribuetan banaketa honela agertzen da:

Euskalkia	<i>zai-adizkiak</i>	<i>zau-adizkiak</i>
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainboako Doktrina</i> (Duvoisin) <i>Donibane-Lohitzuneko Doktrina</i> <i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche)	 <i>konbeni bazait</i> (<i>Kob DL 4. I</i>) <i>heldu zaikun</i> (<i>Doc 3. S</i>)	 <i>emaiten zautan</i> (<i>Kont F Aih</i>)
1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin / Ezezaguna)	<i>heldu zaikun</i> (<i>Dot 4. Arr</i>)	<i>emaen zautan</i> (<i>Kont F Arr</i>)
2. Mendebaldeko Behenafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i>	 <i>eman zaitan</i> (<i>Cont F U</i>)	 <i>Cer çaucu manatüa?</i> (<i>Dot 3. Hz 19. G</i>) <i>conbeni baçaut</i> (<i>Coom Hz 3. I</i>). <i>Zer manatzen zauku hor</i> (<i>Dot 3. U 20. G</i>)
2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina-n</i> <i>Yonasen Profezia</i> (Iribarnegaray)		 <i>emain zautan</i> (<i>Cont F Bai</i>) <i>nundik yin othe zaukun</i> (1. Kap<itulia> 7)

-cira

zara / zare / zira banaketa Bonaparte ondareko eskuizkribuetan honela agertzen da:

Euskalkia	Çara	Çare	Cira
1. Lapurtera 1.1. Bertakoa <i>Ainhoako Doktrina</i> (Duvoisin) <i>Donibane-Lohitzuneko Doktrina</i> <i>Sarako Doktrina</i> (Goyetche)	<i>benedikatu zaa</i> (Agur Maria) <i>Zertako zeinatzen zaa ?</i> (GD DL 10. G) <i>Guiristinua zara?</i> (GD S) <i>ceina bici baitzaa</i> (Y S)	<i>zela Aita</i> (Fedezko Ata) <i>zeruetan zarena</i> (Gure Aita) <i>ezti zarena</i> (Salbea) <i>benedicatua zae</i> (Agur Maria) <i>Certaco ceinatcen zae ?</i> (GD S 10. G) <i>ephela baitzare</i> (III 16) <i>hila izatu baitzare</i> (V 9)	
1.2. Literarioa <i>Apokalipsia 2</i> (Duvoisin)			
1.3. Nahastua <i>Arrangoitzeko Doktrina</i> (Duvoisin/ Ezezaguna)	<i>benedikatuya zaa</i> (Agur Maria) <i>Zetako... zaa kopetan?</i> (GD Arr)	<i>noekin mintzo zae ?</i> (Dot 2. Arr 29. G) <i>zela Aita</i> (Fedezko ata)	
2. Mendebaldeko Behe-nafarrera 2.1. Lapurdikoa <i>Hazparneko Doktrina</i> <i>Ustaritzeko Doktrina</i>		<i>ona zelaic</i> (Cont F U) <i>zeruietan zarena?</i> (Dot 2. U 22. G)	<i>Guiichtino cia</i> (GD Hz 1. G) <i>Certaco ceinatcen cia copetan?</i> (GD Hz 11. G) <i>beneikatia zira</i> (Agur Maria) <i>Giristino zira</i> (Giristino legia)
2.2. Baigorrikoa <i>Baigorriko Doktrina</i> <i>Apokalipsia</i> (Iribarnegaray)			<i>zerietan zirena</i> (Gure Aita) <i>beneikatia zira</i> (Agur Maria) <i>Dignos zira</i> (V 9) <i>hila izan baitzira</i> (V 9)

Euskalkia	Çara	Çare	Cira
3. Ekialdeko Behenafarrera 3.1. Aturrikoa <i>Beskoitzeko Doktrina</i> (Mendiboure) <i>Urketako Doktrina</i> (Noele) 3.2. Garazi-Amikuze-koa <i>Amikuze-Donapaleuko Doktrina</i> (Cazenave) <i>Bardozeke Doktrina</i> (Celhabe) <i>Apokalipsia</i> (Cazenave)			<i>Guistino cieé ? (GL Bs)</i> <i>guiistino ciela (GLB Bs)</i> <i>Zetaco zeinatzen zie be-larriin? (GD Ur)</i> <i>beneikatui zie (Agur Maria)</i> <i>benedikatia zira (Agur Maria)</i> <i>Zertako señatzen zira be-larrian ? (GD AD 10. G)</i> <i>beneicatia zie (A'our Maria)</i> <i>baziela Aita (Fedezco Ata)</i> <i>Gai zira (V 9)</i> <i>hila izan baizira (V 9)</i>
4. Zuberera <i>Atharratzeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Barkoxeko Doktrina</i> (Inchauspe) <i>Apokalipsia</i> (Inchauspe)			<i>benedikatü zira (Pater noster)</i> <i>nureki mintzo zira (JK Ath 4. G)</i> <i>benedikatu zira (Pater noster)</i> <i>Khiristi zirela (JK Bx)</i> <i>Haizu zira (V 9)</i> <i>erhorik izan beitzira (V 9)</i>

Horrenbestez, *zira* mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkian, ekialdeko behenafarreraz eta zubereraz bakarra da. Horren guztiaren ondorioz, badirudi *cira*, *zau-*, *da-* eta *ebili* biltzen zituen hizkera mendebaldeko behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkia zela.

3.2.3. *Bakoitzak erabilitako ezaugarriak*

Ezaugarria	Harizmendiren testuetan	Kopiagilearenak
*-gidi- erroa egin-en supletiboa Genitiboa izenaren eskuinetara	<i>ecin daidiquegunoc</i> (III, 5)	<i>belarria çure bihotçarena</i> (IV, 7) <i>oihua ene othoitçarena</i> (IV, 9)

Harizmendik erabilitako —bere garaian iadanik arkaismoa zen— *-gidi-*ren ordezkariak «non valemus» itzultzeko *eguiten ahal eztugunoc* (cf. §. III, 4) baliatu zuen. Bestalde, aipagarriak dira «De Profundis» salmoaren bigarren ahapaldian diren mugatzaile hiperkarakterizazioak eta genitiboa izenaren eskuinean agertzea: *Idecaçu belarria / Çure bihotçarena / Aditcecotçat oihua / Ene othoitçarena* (cf. § 6. IV, 7-10). Nolabait Etxeberri Ziburukoaren metrika baliabideak gogorarazten dizkigute: esaterako, *Enea galdea* hiperkarakterizazioari dagokionez:¹⁴ *O Saindu titcha onezcoac / Orren othoi enea / Iaunari dioçoçue / Laudaraci galdea* (Eliç 4) eta *Ezcurretic eçagun da haritz larrainëcoa, / Bere fruituric sagarra, bai beretic ficoa* (Man I 43). Horrez gain, salmo bereko *Eta harc erosico du / Israël beccatutic* (cf. § 6. IV, 31-32) bertsoak Etxeberriren *Vrricalduric erossi / Duçu ceure poplua* (Eliç 255) bertsoaren antza du, gure ustez. Beraz, baliteke Harizmendirenaz gain Etxeberriren idazlanak ere ezagutu izana. Zertzelada hauek kopiagilea erlijio gaietan ondo jantzita izan behar zela pentsarazten digute.

4. **Kopiagilea izateko hautagaiak**

Honaino ikusitakoaren arabera, esango genuke norbaitek kopiagilea izateko ondoko ezaugarriak izan beharko lituzkeela: apaizgaitegiren batean hezia izana, behenafarreraren Baigorriko azpieuskalkiaren hiztuna eta olertizalea. Heziketa baldintzak kopiagilearen sortze urterako muga bat dakar berarekin; izan ere, Vinsonen ustearen arabera (cf. § 1) kopia 1850 inguruan egin zen, ziurrenik Bonaparteren aletik hark eskuratu baino lehen. Aintzakotzat hartuta gure hipotesiaren arabera kopiagilea elizgizon bat izan zela, beranduenez XIX. mendeko bigarren hamarkadaren amaieran edo hirugarrenaren hasieran jaio behar izan zen, apaizgaiak 25 urte ingururekin apaiztu ohi baitzituzten. Dударik gabe, Baionako¹⁵ eta Larresoroko¹⁶ apaizgaitegietan ikasi zutenen artean baldintza horiek beteko lituzketenak asko izan litezke, baina datu

¹⁴ Oihenartek *Enea eta Galdea* mugatzaileaz markatzeagatik Etxeberri kritikatu zuen (1665: 39).

¹⁵ Baionako apaizgaitegia 1722an eraiki zen. Iraultzaren garaian itxi eta ospitale bihurtu zuten. Eliçak eta Frantses Errepublikak adostu zuten konkordatuaren ondorioz 1801az geroztik berriro apaizgaitegi bezala ireki zen, 1906an Frantses Estatuak itxi eta eraikinaz jabe egin zen arte.

(www.fr.wikipedia.org/wik./Séminaire de_Bayonne)

¹⁶ Larresoroko apaizgaitegi txikia 1733an Jean Daguerré apaizak eraiki zuen. 1792an armada iraultzailea eraikinaz jabetu zen eta ospitale bihurtu zuen. 1818an Sabarots, Ustaritzeko erretoreak frantses gobernari erosi zion, eta 1820an abian jarri zuten berriro. XIX. mendean inguruneke heziketa erakunde bakarra zen, eta antzoki bat, fisika eta kimika laborategiak, ornitologia museoa eta liburutegia bezalako baliabideak zituen, besteak beste. 1906an Estatuaren jabego bihurtu zen (www.sfxustaritz.fr). Labayenen arabera Larresoroko apaizgaitegian Lapurdiko gazte nabarmenenak biltzen ziren «Baccalauréat», Humanitateak eta apaiztarako gertutzeko (1955: 26).

gehiagorik ezean hautagaiak Iparraldeko idazle ezagunen artean bilatzera mugatu behar dugu, nahiz jakitun egon berreraikitako testuak bere burua idazle gisa agerian erakutsi nahi izan gabe anonimatuan geratu zen norbaitenak izan litezkeela.¹⁷

Hortik, ezarritako baldintzen bat ez betetzeagatik ondokoak kanpoan geratuko litrateke:

- Eliz heziketa baldintzak Jean Baptiste Larralde hazpandarra (1804-1870), Joanes Oxalde bidarraitarra (1814-1897) eta Leon Elissamburu saratarra (1816-1861) bezalako olerkari laikoak, eta Altzürükuko Jean Baptiste Archu idazlea (1811-1881) kanpoan utziko lituzke.
- Baigorriko azpieuskalkiko hiztuna izan beharrak garaiko lapurterazko idazleak baztertuko lituzke, hala nola apaizak izan ziren Martin Goyhetche urruñarra (1791-1859), Jean Martin Hiribarren azkaindarra (1810-1896) eta Jean Baptiste Camousarry ziburutarra (1815-1842). Orobat Lapurdiko mendebaldeko behenafarrera berezko hizkera edo bereganatua bide zuten Maurice Harriet haltsuarra (1814-1904), Senpereko Gratién Adema «Zalduby»¹⁸ (1828-1907), Jean Gorostarsou ezpeletarra (1829-1866), guztiak apaizak, eta apaizgai izandako Jean Pierre Duvoisin ainhoatarra¹⁹ (1810-1891). Hizkerak Emmanuel Inchauspe apaiz atharratzearrari ere (1815-1902) huts egingo lioke.
- Hizkerak eta adinak Martin Lapeyre (1842-1894) apaiz azkaindarra, Isturitzeko Basile Joannateguy apaiza (1837-1921) eta Jean Pierre Arbelbide apaiz zarotarra (1841-1905) baztertuko lituzkete.

Michel Elissamburu Indart fraide salletarrarena (1826-1895) kasu berezia da. Izan ere, haren biografiaren arabera (Lasa 1995: 745-766) hasiera batean lau baldintzak beteko lituzke: Heletan jaio eta haurtzaroa han eman bide zuen. 1838 inguruan aitaren lana zela-eta familia Baionatik hurbil den Hiriburura bizitzera aldatu zirenean Baionako salletarren ikastetxe batean hasi zen ikasten, 1841ean salletarren Toulouseko nobiziotegian sartu zen «Frère Innocentius» izena hartuta, han urte bat eskas eman ondoren Tar-et-Garone departamenduko San Antonin herrira bidali zuten sei hilabetez, hango kristau eskolan irakaskuntzan eskarmentua har zezan. Handik Hazparnen irakasle eta sukaldaritza arduradun bi urte eta erdi eta Akizen hiru urte eman ondoren, 1848an 22 urte zituela salletarren Hazparneko ikastetxearen buru izendatu zuten, eta kargu horretan iraun zuen 1892 arte. Idazle gisa prosaz idazteagatik²⁰ ezaguna

¹⁷ Adibidez, Iribarnegaray Irisarriko erretorearenak. Izan ere, Bonaparterentzat mendebaldeko behenafarreraren Baigorri azpieuskalkira *Testamentu Zaharra* eta *Berria*-ren hainbat testu itzuli zituela eta hari frantseseko gutun bat idatzi ziola (Pagola 1994b: 9-11) ez dugu besterik ezagutzen.

¹⁸ Adema, «Kinkon d'Ustaritz» izengoitiz, Lore Jokoetara aurkeztu zuen *Betiri Sanx* olerkia Bonaparteren Lapurdiko mendebaldeko behenafarrerazko eskuizkribuen artean sailkatuta dago (Pagola 1994b: 239). Kontuan hartu behar da Adema jaiotzez senperetarra izan arren 1853an apaiztu eta gero 1854-1860 Hazparnen bikario eta 1860-1872 Bidarraiko erretore egon zela (Charriton 1985: 33-34).

¹⁹ Izan ere, nahiz jaiotzez ainhoatarra izan, ama ezpeletarra zuen eta Ezpeletan bizi zen Larresorora 13 urterekin joan arte.

²⁰ Argitaratu zituenak ondokoak dira (Lasa 1995: 754): *Framazonak* (1888 edo 1889), *Lehenagoko eskualdunak zer ziren* (1889), *Framazonak* bigarren edizioa (1890), *Frantziako hirur Errepublik ichtorioa laburzki* (1890), *Joannes Batista dohatsuaren bizia* (1891) eta *Sakelako liburuchka, edo giristino guzientzat on den esku liburu ttipia* (1892).

den arren, ematen du poesia batzuk ere idatzi zituela.²¹ M. Elissamburuk prosazko euskarari dagokionez G. Fraileren iritziz *Frantziako hirur Errepubliken ichtorioa laburzki* liburuan behenafarreran oinarritutako hizkera erabili zuen. Berriz, *Lehenagoko eskualdunak zer ziren* liburua aztertu zuten A. Trekuk eta I. Nazabalek deritzote herriko lapurteraz idatzita dagoela, nahiz zenbaitetan behenafarrerarantz lerratzen den. Hortik, aipatu dugun bezala hautagai izateko baldintzak beteko lituzkeela. Alabaina, iruditzen zaigu nekez izan litekeela gure kopiagilea, zeren eta heziketaren urte garrantzizkoenak Euskal Herritik kanpo eman zituelarik, zaila baitirudi gaztaroan behintzat Harizmendiren *Officioac* ezagutzeko aukera izatea, batetik, eta bere idazkiak eskuizkribua baino askoz beranduagokoak izan bide ziren, bestetik.

Lau baldintzak beteko lituzketenak Jean Baptiste Elissamburu saratarra (1828-1891) eta Francisque Laphitz apaiz arizkundarra (1832-1905) izango lirateke; lehenengo sortzez lapurtarra bazen ere, hizkeraz hautagaitzat har liteke ondoren azaltzen denez.

X. Elosegik prestatuturiko biografiaren arabera (1991: 84-107), Jean Baptiste Elissamburu Iraçabal (1828-1901) Saran jaio zen, L. Dassanceren arabera aita baigorritarra eta ama Ortzaiztarra zituen,²² eta hamaika anai-arreben artean azkenaurrekoa zen. Zazpi urterekin umezurtz geratu zen, eta ez dago garbi J. Baptiste beste anai arrebeekin batera Ortzaizera bidali zuten²³ ala Saran bizi zen Dominique arrebarekin geratu zen. Lehen ikasketak bukatu ondoren, 1843-1848 tartean Larresoroko apaizgaitegian²⁴ egon zen, han euskaltzaletasuna piztu zitzaion eta Gratien Adema ezagutu, baina 20 urterekin Larresoro utzi eta Frantziako armadan sartu zen. 1870eko gudu franko-prusiarra delakoan Metz-en preso hartu zuten. 1881an armada uzteko eskaera —eri bide zelako— onartu zioten eta lehenik Saran bizi eta azkenean Ezpeletara aldatu zen, hango bake epailea zelarik hil arte. Elissambururen idazlan gehienak *Esku-liburua* delako eskuizkribuan biltzen dira: 13 kantu eta prosaz idatzitako *Piarres Adame* nobela. Kantu horietarik zenbait Lore Jokoetan sarituak izan ziren. Horietaz gain, badira berari egotzitako hainbat kantu. Bestalde, taxututako olerkien artean badu 8/7 neurriko metrikari idatzitako bat: «Zein eder den arratsea» (cf. *Klasikoen Gordailua*).

Francisco Laphitz Arriada (Alvarez Gila 2005) Arizkunen jaio zen; ama bertakoa zuen, baina jaio eta gutxira gurasoak Irisarrira, aitaren herrira, aldatu ziren. Larresoroko mintegi txikian hasi zen ikasten eta hango ikastetxean bigarren hezkuntzako ikasketak burutu ondoren Baionako apaizgaitegi nagusian teologia, zuzenbide kanonikoa eta filosofia ikasi eta gero, 1857an apaiztu zuten. Baigorri eta Alzairan jardun ondoren betharrandarren ordenan sartu eta Ameriketara joan zen, eta han jarraitu

²¹ Lafittek hiru aipatu zituen: *Toxa*, *Zintha gorria* eta *Ameriketara*, hirurak 1891koak (Lasa 1995: 762).

²² Ordea, Labayenek aita heletarra eta ama Zugarramurdikoa zituela aipatu zuen (1955: 25).

²³ Izan ere, 1859an Ortzaizen Gracianne, Marie, Joseph eta Martin anai-arrebak bizi ziren.

²⁴ Labayenen ustez «Arizmendi» etxeak emandako beka bati esker ikasi ahal izan zuen Larresoron (1955: 26). Berriz, P. Xarrittonen ustez Leon eta Jean anaiak lagunduko zioten, Martin anai gazteenari errieta izateko lagundu zioten bezala, edo bestela Sarako Costes erretoreak edo Lartirigoyen bikarioak; Jean Baptiste azkarra zelako apaizgai ona izango zela pentsatuta lagun zezaketen (Xarritton 1991: 56).

Buenos Airesen hil arte. Ospea prosaz idatzitako eta 1867an argitaratu *Bi saindu heuscaldunen bicia: San Inazio Loiolacoarena eta San Francisco Zabierecoarena* liburutik datorkio, baina aurretik Abbadiek antolatu eta Urruñan ospatutako 1862ko Lore Jokoetan —Jean Baptiste Elissamburuk irabazi zuenetako bat, hain zuzen— lehen aipamena jaso zuen «Oderik, edo Aita-sainduaren soldadoa» olerkiarekin. Olerkia 8/7 neurriko sei bertsozko zortzi ahapaldik osatzen dute.

Biok ala biok ziurrenik ama hizkeran²⁵ ikasi zituzten *datçut, çaucu, ebili, cira*, etab. Biok olerkariak eta apaizgaitegietan heziak. Arazoa da ezagunak diren euren idazlanetan ez zutela etxeko hizkuntza hura erabili. Laphitzek prosaz idatzitako *Bi saindu heuscaldunen bicia* liburuan *daut* (51), *dautzut* (250), *zaizu* (19), *zaizkit* (46), etab. baliatu zituen, eta aitortzen zaion olerki bakarrean ez zuen Nor Nori edota Nor Nori Nork adizki bat ere erabili. Elissamburuk kopletan (cf. *Euskal Klasikoen Corpusa*) *dautzut*, *daut* («Eri alegiazkoa») eta *dautazu* («Aingeru bati») bezalako adizki herrikoiak baliatu zituen bitartean, *Piarres Adame* liburuan *darot* (Elzb PAd 9), *darotzut* (ib. 34), etabar klasikoagoen alde egin zuen. Nor Nori adizkiei dagokionez, *zaimotakoak* baliatu zituen kopletan nahiz *Piarres Adame* nobelan: *zait* («Jakintsunen arabera»), «Ikhesten duzu goizean»), *baitzitzaion* (PAd 34), *zaiona* (ib. 37), etab.

Euskarazko moldez aldatzeko arrazoia ulertzeko argigarria dateke K. Zuazok euskara nafar-lapurtarrari buruz adierazten duena:

xviii. mendez gero, Eliza izan da Ipar Euskal Herriko zutaberik sendoena, eta Eliza izan da, era berean, euskararen indar bateratzailerik azkarrena [...] ezin esan gabe utzi Larresoroko seminario zaharrak eta Uztaritzeko berriak egin duten indarra. Hortxe hazi eta hezi dira Lapurdi eta Nafarroa Behereko hainbat lagun, eta han jasotako hizkera eredia zabaldu dute euren geroko jardunean (Zuazo 2003: 142-143).

Horregatik, bietariko bat kopiagilea izan balitz, apaizgai aroan egindako ariketatzat hartu beharko genuke, hots, oraindik etxean ikasitako euskara bere buruarentzat zerabilenean.

Apaizgaialdiko ariketa balitz, beste aukera bat zabalduko litzateke: bi eskuren lana izatea, alegia. Ezaguna da Gratien Adema «Zalduby» eta Jean Baptiste Elissambururen olertizaletasun goiztiarra. Charritonek aipatu zuen (1990: 50-60) biak Larresoron²⁶ 1838-1839 tartean irakasle egon zen Baptiste Camousarryren miresleak izan zirela, eta haren poesia gehienak kopiatzeaz gain²⁷ haren omenaldian *Zumalacarregui* kanta ere elkarrekin ondu zutela (1990: 50-52), bai eta 1846an 18 urte zituztela-

²⁵ Jean Baptiste Elissamburu zazpi urterekin umezurtz geratu zen arren Ortzaizen jaiotako Gratianne, Dominique eta Leon anai-arreba helduekin (Elosegi 1991: 84) behenafarreraz egiten zuela pentsatzea arrazoizkoa da. Orobat gertatzen da Francisco Laphitzekin Larresorora joan arte Irisarriko etxean behenafarreraz egingo baitzuen.

²⁶ Adema eta Elissamburu Larresoron adiskidetu zirela egia bada ere, ez ziren inoiz ikaskideak izan. Xarritonek aipatu zuenez Adema 1841ean sartu zen Larresoron 13 urterekin, berriz Elissamburu 1843an 15 urte zituelarik. 1845-1846 ikasturtean Adema 2. graduan zen bitartean Elissamburuk 4. gradua ikasi zuen. Berriz, 1846-1847 ikasturtean Adema 1. gradua burutu zuen eta Elissamburuk 3.a (Xarriton 1991: 56).

²⁷ Charritonek Zaldubyren ondorengoek gordetzen dituzten haren ondareen artean Adema eta Elissamburuk kopiatutako olerki gehienak aurkitu zituen, hala nola: *Eri baten gogoetak*, *Eri baten liraren aubenac*, *Hiltzeko menezan den gazte baten gogoetak*, *Zumalakarregi*-ri 31 koplak eta Virgiliogandik itzultitako *Alexis-en heriotzearen gainean bi artzainen solasak* (1991: 50).

rik *Betiri Sants* poesia ere. Lafittek bere aldetik kontatu zuen (Labayen 1955: 26-27) bi adiskideek jostetan-edo Larresoroko ikastetxeko bizimodu gogorrari elebiko bertso batzuk jarri zizkiotela:

Zein doatsu hemen jeneusse fortunée,
Bortz orenac artean, la grasse matinée
Yaiki orduko lana: plus tarde le déjeuner,
Obeki ditakeia commencer la journée?

Beraz, ez litzateke harritzekoa izango olerki ariketa gisa Harizmendiren testu galduak ere elkarrekin berregin balituzte. Horrek azalduko luke testuetan soilik ekialdeko zipristin batzuk izatea, ziurrenik Elissamburuk erantsiak.

Honaino gure ikerketa, hiru aukeren arteko baten alde jotzeko zertzelada gehiago beharko baikenituzke.

5. Ondorioa

Berregindako testuen azterketa formalaz eta hizkuntza azterketaz kopiagileak izan beharko lituzkeen hiru ezaugarri agerrarazi ditugu: mendebaldeko behenafarrezko Baigorri azpieuskalkiaren (Bonaparteren sailkapenean) hiztuna, apaiza edo apaizgaia, eta olerti zalea. Horietaz gain, eta Vinsonen adierazitakoan oinarrituta kopiagilea beranduenez 1830 inguruan jaio behar izan zuela ondorioztatu dugu. Hurrengo urratsa lau ezaugarrietako bat edota bat baino gehiago beteko ez lituzkeen iparraldeko idazle eta koplari ezagunak baztertzea izan da. Bahetu ondoren ustezko hiru hautagaitza ageri zaizkigu: bi banakoak: Laphitzena eta J. Baptiste Elissambururena, eta taldeko bat: Ademak eta J. Baptiste Elissamburuk berak osatutakoa. Alabaina, datu gehiagorik ezean ezin dugu ondorio argiren batera iritsi. Egia da bilbatu dugun hipotesia erraz egiazta ala ezerezean suerta litekeela Vinsonen esku izan zen eskuizkribaturiko kopiaren nondik norakoa jakingo bagenu, ziurrenik edozein grafologok kopiagilearen nortasuna zehaztuko bailuke.

6. Eranskinak

I. [71-72]

<p>Officium post Aduent. 1645 [174-175] Quando dicitur, Te Deum laudamus, assumitur in fine huius Responsorij, V. Glória Patri, & Fílio, & Spíritui sancto. Genuísti qui te fecit, & in aetérnum pérmanes virgo.</p> <p>V. Iube domne benedicere.</p> <p>Benedictio. Per Vírginem matrem concedat nobis Dóminus salutem & pacem. R. Amen.</p> <p>Lectio iij Quasi cedrus exaltata sum in Líbano, & quasi cypréssus in monte sion. Quasi palma exaltata sum in Cades, & quasi plantátio rosae in Iéricho. Quasi olíva speciosa in campis, & quasi plátanus exaltata sum iuxta aquam in platéis. Sicut cinnamomum & bálsamum aromatízans odorem dedi: quasi myrrha elécta dedi suauitatem odoris. Tu autem Dómine miserere nobis. R. Deo grátias.</p> <p>Sequens Responsorium ommitur, quando dicitur, Te Deum laudamus. R. Feliz namque es sacra virgo Maria, & omni laude digníssima: Quia ex te ortus est Sol iustitiae, Christus Deus noster.</p>	<p>Harizmendiren itzulpena Eta seculacotz çara, Virgina lehen hura. <i>Erran behar ezpada</i> Te Deum, <i>erraçu</i> Aitari eta Semeari, (5) Seculaco loria: Espiritu Sainduari, Halaber aheria, R. Ceror eguin çai. <i>Versua</i>. Iube. Dñe. (10) Iauna mana eçaçu benedicatu garen. <i>Benedi</i>. Per virgi. Ama virginaren bidez. Iaun onac digun arren: Baque eta ossasuna, (15) Edo cer behar garen. R. Amen.</p> <p>3. Lectio. Quasi Alchatu naiz Libanen cedroa leguez, eta Sion (20) mendian alcifrea leguez. Alchatu naiz Cadesen palma leguez eta Iericoa arrosa landarea leguez eta alchatu naiz vraren eguien çuhaitz ona legue (25) z. Plaçan barraiatu dut vrrin ona canela finac eta balsamo vsain onecoa leguez. Barraiatu dut vsain goçoa myrra hautatuac leguez. Badariac, (30) ò Iauna, çuc euçu gutçaz pietate. R. Iaincoari esquer.</p> <p><i>Resp</i>. Faelix namq. Te Deum eztenecotz. Çori ona bethi duçu, (35) O Virgina Maria Eta çuri badagoçu Laudorio ioria. Ceren çuc sorthu baituçu,</p>	<p>Vinsonen edizioarena Eta seculacotz çara, Virginia lehen hura.</p> <p><i>Versua</i>. Iube Dñe Iauna çuc othoi mana eçaçu benedicatu garen.</p> <p><i>Benedicinoa</i>. Per Virginem (5) <i>Ama Virginaz Iaincoac</i> <i>Dieçagula eman</i> <i>Baque eta salbamendu</i> <i>Orai eta secular</i>. R. Amen. (10) 3. Lectio. <i>Quasi cedrus</i>. <i>Cedroa leguez goratu içañ naiz libanoan, eta cipresa leguez Sioneco mendian; palma goratu içañ naiz Cadesen, eta arrosa landarea</i> (15) <i>leguez Iericoa; olio ederra leguez, landa alorretan, eta platanua leguez bideetaco vr bazterretan. Canelac eta balsamoac nola, nic hola barraiatu dut vrrin ona,</i> (20) <i>mi-rra hautatuac nola,</i></p> <p><i>hala eman dut vrrin goçoa. Badariac, ò iauna, çuc euçu gutçaz pietate</i>. R. <i>Iaincoari esquer</i>.</p> <p><i>Responsua</i>. <i>Felix namque</i>. (25)</p> <p><i>Ala çarela doaxu,</i> <i>Virgina sacrata:</i> <i>Bai eta gai içañ çaiten</i> <i>Gutziz oboratua.</i> <i>Ceren çuc sorthu baituçu,</i> (30) <i>Christo gure Iaincoa:</i></p>
---	---	---

V. ora pro pópulo.	Christo gure Iaincoa: (40) Iusticiaren Iguzqui, Gutziz onhestecoa. V. Arren çuc othoitz eguiçu Poblu guztiarençat:.	<i>Iusticiaren iguzqui, Gustiz onhestecoa. V. Arren othoitz eguiçaçu, Poblu guztiarençat: (35)</i>
--------------------	---	--

II. [143-144]

<p>Officium ad Aduentum Psalmus 127 [65- 66]</p> <p>Beáti omnes qui timent Dó- minum: qui ámbulant in vijs ejus.</p> <p>Labóres mánuum tuarum, quia manducabis; beatus est, & benè tibi erit.</p> <p>Vxor tua sicut vitis abúndans: in latéribus domus tuae.</p> <p>Filij tui sicut nouéllae oliua- rum: in circúitu mensae tuae.</p> <p>Ecce sic benedicetur homo: qui timet Dóminum.</p> <p>Benedicat tibi Dóminus ex Sion: & vídeas bona Ierúsalem, ómnibus diebus vitae tuae.</p> <p>Et vídeas filios filiorum tuo- rum: pacem super Israël.</p> <p>Glória Patri, & Filio. Officium ad Aduentum [66] Antiphona. Pulchra es, & de- cora, filia Ierúsalem: terribilis vt castrorum ácies ordinata</p> <p>2. Officium in aduentum [138] Antiphona. Ecce ancílla Dó- mini, fiat mihi secúndum ver- bum tuum.</p>	<p>Harizmendiren itzulpena Beati omnes Salmo 127 <i>Iaincoaren beldurra çori ona da</i> Iainco beldurti direnac Huna segur doaxu Ceren Iaunaren bidetan, (5) Dabilçan botherexu. Bere neque-içerdiez, Munduan vice (sic) dena: Doaxu da duda gabe Hau da leguen ordena (10) Çure emaztea date, Hor çure arrasean: Mahax bethecorra leguez, Etcheco saihexean Oliua landare guisa (15) Mahaineraco haurrac: Mahainaren inguruan, Direlaric çuhurrac. Horra Iainco beldurtia, Bide hunez eguiten da, (20) Flacoa botherexu. Siongo Iaunac doaxu Eguin çaitçan pontuan: Ierusalengo moianent. Icusteco contuan. (25) Icuss ditçatçun oraino, Gure haurren haurchoac: Eta guztiz Israëlen, Baque baten goçoac. Aitac duela loria. (30) 1. <i>Offic. Aña.</i> Pulchra es. Ierusalengo alaba, O cein çaren ederra! Gazteluco harmadaren Bardin duçu indarra. (35) 2. <i>Offic. Aña.</i> Ecce ancil. Iau- naren cerbitçari naiz. O Aingueru çucia: çure hitçaren arauaz, Guerta bequit gucia. (40)</p>	<p>Vinsonen edizioarena Beati omnes Salmo 127 <i>Iaincoaren beldurra çori ona da</i> Iainco beldurti direnac Huna segur doaxu Ceren Iaunaren bidetan, (5) Dabilçan botherexu. <i>Escuz obracen duçuna, Ianen duçu gogotic, Içanen cira dohaxu Eta vicico bocic (10) Çure emaztea betheco Çautçu fruitu ederrez, Nola etche inguruan Mahats ondoa lorez. Nola çuhaitz landareac (15) Baitira vdan hazten, Hala tutçu iccusico Çure vmeac handitcen.</i> <i>Molde hortan du iustua Benedicatcen Iaunac (20). Benedica arren çitçala Sion gainetic berac.</i> <i>Icuss deçaçula vici Çareno bethi vnguia Semeen semeac eta (25) Israëlen loria. Aitac duela. 1. <i>Offic. Aña. Ierusalengo.</i> 2. <i>Offic. Aña. Iaunaren.</i></i></p>
--	---	---

<p>3. Officium post Aduentum [211] Antiphona. Ecce Maria genuit nobis Salvatorem, quem Ioannes videns excalmauit, dicens: Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi, allelúia</p> <p>(1. Officium ad Aduentum [66] / 2. Officium post Aduent. [211] Capitulum. <i>Eccli. 24. b</i> In platéis, sicut cinnamomum & bálsamum aromatízans, odorem dedi: quasi myrrha elécta dedi suauitatem odoris.</p>	<p>3. <i>Offic. Aña.</i> Ecce Maria. Huna Mariac darocu, Iaio Salbatçaillea, Hau Baptistac eracuxi, Beccatu quençaillea. al (45)</p> <p>1. 3. <i>Offic. Cap. Eccles. 24.</i></p> <p>Barraiatu dut ene vrrin ona carrican canela eta balsamo goçoa leguez; mirra hautatuac leguez hedatu dut vrrin ona. (50)</p>	<p>3. <i>Offic. Aña. Huna Mariac.</i> (30)</p> <p>1. 3. <i>Offic. Capit. In plateis.</i></p> <p><i>Bideetan canela eta balsamo leguez barraiatu dut vrrin gozoa eta mirra hautatua leguez hedatu dut vrrin ona.</i></p>
--	---	---

III. [145-146]

<p>1. Officium ad Aduentum [67] Oremus. Famulorum tuorum, quaesumus Dómine, delictis ignósce: vt qui tibi placere de áctibus nostris non valemus: genitricis Filij tui Dómini nostri intercessionem saluemur. Per éumdem Dominum nostrum, & c.</p> <p>V. Dómine exáudi orationem meam. 3. Officium post Aduentum [211] Oremus Deus, qui salutis aetérnae ...</p>	<p>Harizmendiren itzulpena 1. <i>Offic. Othoitça.</i> Famulor Othoi, Iauna, barca iaceçu, çure sehiei bere falta gucia gure obrez çure gogaraco gauçaric ecin daidiquegunoc, (5) Iesu Christo çure seme gure Iaunaren bitartecoz salbatceco, cein vici baitçara</p> <p>Spiritu-sainduaren batasunean mendez mende Iaun. (10) R. Amen Dñe exaudi & c.</p> <p>3. <i>Offic. Othoitça</i></p> <p>Salbamendu eter. <i>Priman</i></p>	<p>Vinsonen edizioarena 1. <i>Offic. Othoitça.</i> Famulor Othoi, Iauna, barca iaceçu, çure sehiei bere falta gucia re obrer (sic) çure gogaraco gauçaric eguiten ahal eztugunoc, (5) <i>salba gaitecen arren, çure seme gure Iaunaren amaren arartecoz; cein vici baita çurequin eta Espiritu-sainduarequin mendez mende. Amen.</i> (10)</p>
--	---	---

IV. [169-170]

1. Officium ad adventum [82-83]	Harizmendiren itzulpena	Vinsonen edizioarena
<p>Psalmus. 129.</p> <p>De Profúndis clamáui ad te, Dómine: Dómine exáudi vocem meam.</p> <p>Fiant aures tuae intendéntes: in vocem deprecationis meae.</p> <p>Si iniquitátes obseruáueris Dómine: Dómine quis sustinebit?</p> <p>Quia apud te propitiátio est: & propter legem tuam sustínuit te, Dómine.</p> <p>Sustínuit ánima mea in verbo eius: sperauit ánima mea in Dómino.</p> <p>A custódia matutína vsque ad noctem: speret Israël in Dómino.</p> <p>Quia apud Dóminum misericórdia: & copiosa apud eum redémptio.</p> <p>Et ipse rédimet Israël: ex ómnibus iniquitátibus eius.</p> <p>Glória Patri, & c.</p>	<p>De profundis. <i>Sal.</i> 129, <i>Iaincoaren misericórdiaz boz.</i></p> <p>Ene miserien causaz, Oihuz nagotçu Iauna: Iauna ençun iaçadaçu, (5) Ene hitcen auhena Beharrioc ernatçaçu, Hain herstura minean: Ene hitcen aditceco, Oihuz nagotçunean. (10) Ene vicitçe gaixtora, Beguiratcen baduçu: Iauna çure aitcinean, Ceren duquet esporçu? Çuc bihotz bera duçu, (15) Eta legue eztia: Hargatic heldu natçaitçu, Humilduric guztia. Çure hitçac eman darot, Bihotcean esporçu: (20) Esperançaren arauaz, Faboreor igorçu. Arguiaren vrratcetic, Illhun nauar diteino: Israëlec çure baithan, (25) Iraunen du oraino. Ceren vrricalcen çaitçun, Guiçon beccataria: Eta faborea duçu, Gure salbaria. (30) Israëli ere hala, Dioçu barcatuco: Eta çeure oneguiaz, Baduçu salbatuco. Aitac duela &c. (35)</p>	<p>De Profundis <i>Sal.</i> 129 <i>Arima penatuaren othoitça</i> <i>Çuri Iauna, oihu datçut</i> <i>Lecu beheretaric,</i> <i>Çuc Jauna, ençun eçaçu (5)</i> <i>Ene oihua amulsuric.</i> <i>Idecaçu belarria</i> <i>Çure bihotçarena</i> <i>Aditcecotçat oihua</i> <i>Ene othoitçarena (10)</i> <i>Qatequiei çagozquenean</i> <i>Beha begui samurrez,</i> <i>Nola çure aitcinean</i> <i>Iracux daite beldurrez?</i> <i>Ecen çu ganic Guiçonac (15)</i> <i>Behar du barcamendu</i> <i>Hartacotz çure leguea</i> <i>Ene arimac maite du.</i> <i>Çu baithan ene arima</i> <i>Bethicotz da fidatcen: (20)</i> <i>Çu çaitu gogo guciatz</i> <i>Bere Iaunçat hautatcen</i> <i>Israël ere goiz, arratz</i> <i>Egun edo gau ilhun,</i> <i>Iaunari dagoco galdez (25)</i> <i>Balitz beçala çordun.</i> <i>Alabaina Iauna baithan</i> <i>Da misericordia,</i> <i>Iauna ganic heldu çauçu</i> <i>Gure erospen handia. (30)</i> <i>Eta harc erosico du</i> <i>Israël beccatutic,</i> <i>Baita arguira helduco</i> <i>Bere beltz ilhumbetic.</i> <i>Aitac duela. (35).</i></p>
<p>Psalmus 130.</p> <p>Domine, non est exaltatum cor meum: neque eláti sunt óculi mei.</p> <p>Neque ambuláui in magnis: neque in mirabílibus super me.</p>	<p>Dñe non est. <i>Sal.</i> 130 <i>Humiltasunac darama nihor ohovera</i></p> <p>O Iauna, ene bihotça, Ezta batre alchatu: Ez ene beguiric ere, (40) Batre glorificatu. Eznaiz gauça handi bilha, Curiosez ibili: Eztut ahala chituric Gogoric erabili (45)</p>	<p>Dóe non est exalt. <i>Sal</i> 130 <i>Humiltasunaren esperança.</i> <i>Iauna nihoiz ez naiz haci</i> <i>Bihotz gorapenetan.</i> <i>Nihoiz ez ditut alchatu (40)</i> <i>Beguiac vrguilutan.</i> <i>Ez naiz ere gauça eder</i> <i>Handietan ebili,</i> <i>Ez dut miragarrietan</i> <i>Gogoric erabili (45)</i></p>

V. [177-178]

<p>2. Officium in Aduentum [122]</p> <p>Alma Redemptoris mater, quae peruia caeli Porte manes, & stella maris, succurre cadéntis. Súrgerere qui curat, pópulo: tu quae genuísti, Nátura miránte, tuum sanctú Genitorem, Virgo priùs ac postériùs, Gabrielis ab ore Sumens illud Aue, peccatorum miserere.</p>	<p>Harizmendiren itzulpena <i>Abendoco lehen igandearen vezperatic Candelairu eguneco Completaraino.</i> <i>Vezperetan hasi Bazco demboraz eta igandez (5) campoan belhaurico erraiten dira.</i> Salbatçaillearen Ama ona, Ceruan sarceco quidoina: Ixasoco (10) içar segura, Vertute guztien bilgura. Sortu duçunac eguin çaitu, Non naturac mirexi baitu, Virginaric cinen (15) içorra, Garbiago ecen ez içarra: Gabrielen ahoco hitçaz. Euçu pietate gu gaichotçaz.</p>	<p>Vinsonen edizioarena <i>Abendutic candelairu biharamuneraino</i></p> <p><i>Gur'eroslearen ama.</i> <i>Garaciaz bethea,</i> <i>Ixasoetaco içar, (5)</i> <i>Bai ceruco athea,</i> <i>Eroriac gaudenei</i> <i>Iguçu socorria</i> <i>Eta poblu beharrari</i> <i>Iaio aguintari. (10)</i> <i>Naturaleza handizqui</i> <i>Espantitu cinuen,</i> <i>Noiz ere çure eguilea</i> <i>Çuc eguin baitcinuen;</i> <i>Eta berriz noiz obratu (15)</i> <i>Baicinuen ecina,</i> <i>Erdi baino lehen eta</i> <i>Erdi ondoren Virgina.</i> <i>Darotçula Gabrieleç</i> <i>Khurtuz erraiten agur (20)</i> <i>Çutan aurqui beccatorec</i> <i>Beçate bihotz samur.</i></p>
<p>V. Angelus, Dómini nuntiauit Maríae</p>	<p>V. Aingueruac erran (20) nola, Virgina Mariari.</p>	<p><i>V. Virgina çu erdi çara.</i></p>
<p>R. Et concepit de Spíritu sancto</p> <p>Oremus Grátiam tuam, quaesemus Dómine mentibus nostris infúnde: vt qui Angelo nuntiánte, Christi Filij tui incarnationem cognóuimus; per passionem eius & crucem ad resurrectionis glóriam perducamur. Per eúmdem Christum Dóminum nostrum.</p>	<p>R. Espiritu-sainduz çaica, Gatçatu semeari. <i>Othoitça. Gratiam.</i> Iainco ona, çuc othoi (25) emaçu ceure gracia gure espirotuetan Aingueruaren mandatuaz Christo çure semearen Incarnacinoa daçagugunoc (30) (sic) Christo beraren passione eta Gurutcearen</p>	
<p>R. Amen</p>	<p>cariatz eraman gaiten ceruco loriara Christo gure Iaunaren icnean. (35) Amen. <i>Eguberri vezperan eta ondoan.</i> V. Virgina çu erdi çara, Gueldituric Virgina. R. Içaguçu (40) Christo ganic, Christoren dohain ona,</p>	

<p>3. Officium [193]</p> <p>Aue Regina caelorum, Aue Dómina Angelórum: Salue radix, Salue porta, Ex qua mundo lux es orta: Gaude Virgo gloriosa, Super omnes speciosa, Vale o valdè decora Ex pro nobis Christum exóra.</p>	<p><i>Othoitça. Salbamendu & c.</i></p> <p>Ave Regina. (35)</p> <p><i>Candelairuco Completetatic orcegun sainduraino.</i> (45)</p> <p>Agur ceruen Erreguina, Aingueruen Andre fina, Agur arguiaren Ama (40)</p> <p>Içanarequin duçu fama. Boz çaita haguitz Virginia. Ceren çaren berreguina</p>	<p><i>Othoitça. Deus qui sal.</i> <i>Salbamendu eternalaren & c.</i> (25)</p> <p><i>Aue Regina caelorum.</i></p> <p><i>Candelairu biharamunetic Bazcodino.</i></p> <p><i>Agur ceruen andrea,</i> <i>Aingueruen nabusi,</i> (30)</p> <p><i>Agur ceruen athea,</i> <i>Çuc mundu illunari</i> <i>Duçu argui eccarri;</i> <i>Loria çaita Virginia</i> <i>Ceren çaren berreguina.</i></p>
---	--	--

7. Laburdurak

Bonaparte ondareko eskuizkribuei dagozkie:

- Act Bz: Acto Contriciozcoa* (Elizondoko Doktrina)
- Coe U: Coesiuaz* (Ustaritzeko Doktrina)
- Con Bai: Contricionezco ata* (Baigorriko Doktrina)
- Con S: Contrizionezco acta* (Sarako Doktrina)
- Con Ur: Contrizionezco acta* (Urketako Doktrina)
- Conf S: Confesiuaz* (Sarako Doktrina)
- Cont F Bai: Contricionezco ata Franciaco gisa* (Baigorriko Doktrina)
- Cont F U: Contricionezk'ata Franzian bezala* (Ustaritzeko Doktrina)
- Cont F Ur: Contrizionezco Acta Franziano guisa* (Urketako Doktrina)
- Coo Bai: Coosioaz* (Baigorriko Doktrina)
- Coo Br: Coosiuaz* (Barozeko Doktrina)
- Coo Bs: Coosiuaz* (Beskoitzeko Doktrina)
- Coo Hz: Coosiuaz* (Hazparneko Doktrina)
- Coo Ur: Coosiuaz* (Urketako Doktrina)
- Coom Hz: Coosatceco Moldiaz* (Hazparneko Doktrina)
- Coos Br: Coosatzeko maneraz* (Barozeko Doktrina)
- Coos Bs: Coosatceco moldiz* (Beskoitzeko Doktrina)
- Coos Ur: Coosatzeko moldiaz* (Urketako Doktrina)
- Count Br: Countrezonezco ata* (Barozeko Doktrina)
- Count F Br: Countrezonezco ata Franciaco gisan* (Barozeko Doktrina)
- Dot 2. Arr: Dotrinaren bigarren partia* (Arrangoitzeko Doktrina)
- Dot 2. U: Dotrinaren bigarren phartia* (Ustaritzeko Doktrina)
- Dot 3. Hz: Doctrinaan hirugarren phartia* (Hazparneko Doktrina)
- Doc 3. S: Doctrinain hirugarren partia* (Sarako Doktrina)
- Dot 3. Hz: Doctrinaan hirugarren phartia* (Hazparneko Doktrina)
- Dot 4. AD: Doctrinain laugarren phartia* (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)

Dot 4. Arr: Dotrinaen laugarren partia (Arrangoitzeko Doktrina)
GL 4. Bs: Guiistino leguiaan laugarren phartia (Beskoitzeko Doktrina)
GD AD: Gristiño dotrina (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)
GD Arr: Guiistino Dotrina (Arrangoitzeko Doktrina)
GD DL: Guiistino Dotrina (Donibane-Lohitzuneko Doktrina)
GD Hz: Guiichtino Dotrina (Hazparneko Doktrina)
GD S: Guiristino Doctrina (Sarako Doktrina)
GL Bs: Guiistino leguia declaacionia (Beskoitzeko Doktrina)
GD Ur: Guiistino Doctrinaan declarazionia (Urketako Doktrina)
GLB Bs: Guiistino leguiaan beechkuntza (Beskoitzeko Doktrina)
JK Ath: Jakitate Khiristiaren bigarren zathia (Atharratzeko Doktrina)
JK Bx: Jakitate Khiristiren zathik (Barkoxeko Doktrina)
Kob Aih: Kobesioaz (Ainhoako Doktrina)
Kob DL: Kobesioneaz (Donibane-Lohitzuneko Doktrina)
Kobs DL: Kobesatzeko moldeaz (Donibane-Lohitzuneko Doktrina)
Köe AD: Köesioniaz (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)
Kof Ath: Kofesioniaz (Atharratzeko Doktrina)
Kof Bx: Kofesiuz (Barkoxeko Doktrina)
Kofs Ath: Kofesatzeco muldiaz (Atharratzeko Doktrina)
Kofs Bx: Kofesatzeko muldiz (Barkoxeko Doktrina)
Kon AD: Kontrizionezko ata (Amikuze-Donapaleuko Doktrina)
Kon Aih: Kontrizionezko ata (Ainhoako Doktrina)
Kon Arr: Kontrizionezko ata (Arrangoitzeko Doktrina)
Kon Ath: Kontrizionezko aktia (Atharratzeko Doktrina)
Kon U: Kontrizionezk'ata (Ustaritzeko Doktrina)
Kont F Aih: Kontrizionezko ata Frantziako gisa (Ainhoako Doktrina)
Kont F Arr: Kontrizionezko ata Frantziako gisan (Arrangoitzeko Doktrina)
Kont F Ath: Kontrizionezko Aktia Frantziako gisan (Atharratzeko Doktrina)
Kun Bx: Kuntrizionezko Aktia (Barkoxeko Doktrina)
Koo Arr: Koosioaz (Arrangoitzeko Doktrina)
Kunt F Bx: Kuntrizionezko aktia Frantziako gisa (Barkoxeko Doktrina)
Maria I Elz: Asuncion de la Santisima Virgen (Elizondoko Sermoia)
Of Ur: Ofreimenduzko Acta (Urketako Doktrina)
Y S: Yan ondoco othoitza (Sarako Doktrina)

8. Bibliografia

- Alvarez Gila, O., 2005, *Frantzisko Laphitz idazle on eta estimatua*. «Bidegileak». Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia. Edizio elektronikoa: <www.euskara.euskadi.net/app/cont/sustapena/datos/39%20Lapitz.pdf>.
- Camino, I., 2008, «Nafarroa Behereko euskara zaharra», *ASJU* XLII-1, 101-170.
- Charritton, P. *et al.*, 1990, *XIX. mendeko olerki-bertsogintza*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- , 1985, «Gratien Adéma Zalduby-ren Bizia eta Lanak (1828-1907)», *Mundaiz* n.º 29. ber-rargit. 2007, *Gratien Adema Jaun Kalonjea «Zaldubi» Predikuak, Saindu batzuen bizia* (31-38). Bilbo: Euskaltzaindia. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/68785.pdf>.

- Corneille, P., 1670, *L'Office de la Sainte Vierge Traduit en françois, tant en vers qu'en prose*. Paris: R. Ballard. Edizio elektronikoa: <https://books.google.es/books?id=3hUzfdnb_gcC>.
- Desmarest, J., 1647, *L'Office de la vierge Marie mis en vers avec plusieurs autres prières*. Paris: Legras. Edizio elektronikoa: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57514r>>.
- Didier, J., argitar. 1646, *L'Office de la Glorieuse Vierge Marie pour dire és Compagnies des Se-culiers Penitens d'un que d'autre sexe du Royaum de France*. Lyon: Edizio elektronikoa: <<https://books.google.es/booksid=UpNRaFGTeZoC>>.
- Du Mont, I., 1666, *L'Office de L'Eglise en latin et en français contenant L'Office de la Vierge pour toute l'année...* Paris: Le Petit. Edizio elektronikoa: <<https://books.google.es/books?id=epXSJANXknUC>>.
- Elissamburu, J. B., 1889, *Piarres Adame* (I. Sarasolaren edizioa), Donostia: Elkar, 1982.
- Elosegi, X., 1991, «Jean Baptiste Elizanbururen bizitza», *Euskera* XXXVII (2. aldia), 83-107. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/50111pdf>.
- Etcheberri, I., 1627, *Manual Devotionezcoa edo ezperen oren oro escuetan erabiltceco libur-rutchoa*. Bordele: Millanges. Berrarg. Bordele: Mongiron, 1669. Faksimilea: <<http://www.klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibuManual.htm>>.
- , 1636, *Eliçara erabiltceco liburua*. Bordele: Milanges. Berrarg. Bordele: Mongiron, 1665. Faksimilea: <<http://www.klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibuElizara.htm>>.
- Etxagibel, J., 2015, «Hizkuntz irizpideez xvii. mendeko Lapurdiko eliz-agiritan, eta haie-tan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean» in *MLV II Jardunaldiak (ASJU) n argitaratzeko*.
- Euskal Klasikoen Corpora <<http://www.ehu.eus/ehg/cgi/kc>>.
- Haranburu, I., 1635, *Devocino escuarra*. Bordele: De la Court. Faksimilea: <<http://www.klasikoak.armiarma.com/idazlanak/H/HaranburuDebozino.htm>>.
- , 1690, *Devocino escuarra*. Urquijo bildumaren alea: <<http://www.kmliburutegia.net>>.
- Haritschelhar, J., 1991, «Leon Elissamburu Guarda, Pilotari, Olerkari», *Euskera* XXXVII, 31-43. Edizio elektronikoa: <[euskaltzaindia.net/dok/euskera/50106.pdf](http://www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/50106.pdf)>.
- Harizmendi, C., 1660, *Ama Virginaren Hirur Officioac*. Bordele: De la Court. Edizio elektronikoa: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8564136?rk=64378;0>>; <booktegi.eus>-en eskegita.
- , 1901, Vinson-en berrarg. *L'Office de la Vierge Marie in basque labourdin par C. Hariz-mendi*. Chalon-sur-Saone, E. Bertrand. Berrarg. faks. Donostia: Hordago, 1978. Ur-quijo bildumaren alea <<http://www.kmliburutegia.net>>. Edizio elektronikoa: <www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/25771>.
- Julia, D., 2000 [1997], «Lecturas y Contrarreforma», in G. Cavallo eta R. Chartier, *Historia de la lectura en el mundo occidental*. Madril: Taurus, 367-412.
- Klasikoen Gordailua, <<http://www.klasikoak.armiarma.eus>>.
- Labayen, A. M., 1955, «Elizanburu bere bizitza ta lanak», *Egan* 1/2, 23-31. Edizio elektro-nikoa: *Egan* aldizkaria. <www.euskaltzaindia.eus>.
- Lakarra, J. A., 1996, *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketak eta Edizioa*. Bilbo: Euskaltzain-dia.
- Lasa, M. J., 1995, «Mixel Elissambururen bizia eta lanak», *Euskera* XL (2. aldia), 745-766. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/49838.pdf>.
- Laphitz, F., 1867, *Bi saindu heuscaldunen bicia: San Inazio Loiolacoarena eta San Franzisco Zabierecoarena*. Baiona: Lamaignère. Edizio elektronikoa: <www.liburuklik.euskadi.net/handle/10771/24436>.

- Mitxelena, K., 1987, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia [OEH]*. Bilbo: Desclée De Brouwer-Mensajero. Edizio elektronikoa: <<http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>>.
- Moreti, B. argitaratzailea, 1645, *Officium Beatae Mariae Virginis nuper reformatum, & Pii V. Pont. Max. iussus editum*, Antuerpiae, Officina Plantiniana. Edizio elektronikoa: <<http://www.onb.ac.at/digitale-bibliothek-kataloge>>.
- Mujika, J. A., 2010, *Birjina edo donceil christaba. Ikerketak eta edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Oihenart, A., 1665, «*L'art poetique basque*». Pierre Lafittek argitarat. eskuizkribua. Baiona: *Gure Herria*. P. Urkizuren berrarg., *Oihenart* 15 (1997), 177-207.
- Oyharçabal, B., 2001, «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz», *Litterae Vasconicae-Euskeraren Iker atalak* 8, 9-46.
- Padilla, M., 2011, *Kadett eta Bettiriño edo Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera. Ikerketa eta edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/doc/iker_jagon_tegiak/75091.pdf>.
- Pagola, R. M., E. Alkiza, A. Beola, I. Iribar, J. J. Iribar, 1994a, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak, Lapurtera-2*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea. Euskal Ikaskuntza Institutua.
- , Iribar I., J. J. Iribar, 1994b, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: mendebaldeko behe-nafarrera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea. Euskal Ikaskuntza Institutua.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoa Donostia Kutxa.
- Pouvreau, S., ~1669, *Iesusen Imitacionea*. Satrustegiren argit. Donostia: Hordago, 1979.
- Sarasola, I., 1979, «*Nire / Neure, Zure / Zeure literatur tradizioan*», *Euskera* XXV (2. aldia), 431-446. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/51078.pdf>.
- Satrustegi, 1979: ikus. Pouvreau.
- TesiTek, R. M. Pagola *et al.*, <bonaparte.@deusto.es>.
- Wikipedia, <[fr.wikipedia.org/wik./Séminaire de_bayonne](http://fr.wikipedia.org/wik./Séminaire_de_bayonne)>.
- www.sfxustaritz.fr «Histoire /Collège Saint François Xavier».
- Xarritton, P., 1991, «J.B. Elissamburu eta Gratien Adema», *Euskera* XXXVII (2. aldia), 55-63. Edizio elektronikoa: <www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/50108.pdf>.
- Zuazo, K., 2003, *Euskalkiak herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar.

Javier Etxagibel

HEIS, Micaela Portilla Ikergunea
Nieves Cano, 27 - 01006 Gasteiz
jtxagibel@outlook.es